

Op de achterkant van het boek staat: *In dit prikkelende essay over publieke waarden gaat Ronald van Raak te rade bij de twee grootste filosofen uit de Nederlandse geschiedenis. Erasmus en Spinoza naast elkaar. Welke gezichtspunten zou dat opleveren?*

Erasmusbeeld voor de Laurenskerk in Rotterdam

Erasmus: Spelen met waarden

Erasmus werd geboren in 1466/1469 te Rotterdam en overleed in 1536 te Bazel.
(Als onwettige zoon van een priester en zijn huishoudster is zijn geboortjaar niet precies bekend).

Mede dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst heeft Erasmus zijn leven lang gepubliceerd, maar toch heeft hij geen wijsgerig systeem of morele leer achtergelaten. Dus ondanks dat hij van grote invloed is geweest, kan hij daarom niet onder de filosofen geschaard worden. Hij neemt die zelf in de persoon van *Dwaasheid* in zijn boek *Lof der Zotheid* op de hak.

Na zijn opleiding in Deventer waar hij in plaats van zich te laten leiden door de kerk leerde vertrouwen op zijn eigen geweten, werd hij in 1492, ondanks zijn status van onwettige zoon van een priester in Gouda toch tot priester gewijd. Hij voelde zich echter niet thuis in de katholieke kerk, waar zelfonderzoek verboden was en waar de geestelijken zich net als zijn

vader niet aan de zeden hielden die zij verkondigden. Maar hij voelde zich ook niet thuis bij de net zo beknellende en benepen protestanten. Alleen in de “Republiek der Letteren”, een netwerk van geleerden uit heel Europa, vond hij gelijkgestemde vrienden zoals Thomas More, aan wie hij zijn *Lof der Zotheid* opdroeg.

Ongebondenheid als handelswaar

Erasmus was een onderzoeker, die zichzelf wist te verkopen. Hij daagt ook de hedendaagse onderzoekers uit om na te denken over hun belangrijkste waarde: onafhankelijkheid. Hij leerde zijn lezers niet te vertrouwen op autoriteiten en beweerde net als Spinoza dat de Bijbel door mensenhanden was geschreven, waarbij de vele kopiïsten elk hun eigen interpretatie van de teksten weergaven, die door de vele generaties daarna werden overgenomen. Hij maakte zich daarom het oude Grieks eigen, de taal waarin de Bijbel oorspronkelijk was geschreven, en zette het Nieuwe Testament om in een fris en toegankelijk Latijn, waarbij hij de lezer uitnodigde om zelf hun gedachten er over te laten gaan en onderzoek te doen.

In *Lof der Zotheid* is de hoofdrol weggelegd voor *Dwaasheid* een abstract perspectief dat de dingen omdraait, waardoor de lezer de wereld op een andere manier kan bekijken en kennis van zichzelf krijgt. In tegenstelling tot Spinoza laat *Dwaasheid* zien dat we mensen niet kunnen begrijpen als we alleen een beroep doen op de rede en de logica. Ook geeft ze in tegenstelling tot Spinoza juist alle ruimte aan de menselijke driften. Als je vanuit een ander perspectief kijkt zie je de veranderlijkheid van de waarden in de samenleving. Ze haalt uit naar de vorsten en politieke leiders die dagelijks nieuwe methoden bedenken om hun eigen rijkdom te vergroten en dat van hun onderdanen te verminderen. (Iets dat vandaag ten dag nog steeds gebeurt). Haar kritiek op de filosofen lijkt in veel opzichten op die op de theologen, omdat de filosofie lange tijd in dienst van de theologie heeft gestaan. Voor Erasmus was filosoferen vooral spelen met standpunten die gericht waren op de waarde die ze vertegenwoordigden. Leren denken was voor hem leren spelen met taal en schrijven.

De zondige mens en de vrije wil.

Door *Lof der Zotheid* had Erasmus als priester een wankelende positie in de katholieke kerk gekregen, waar op dat moment paus Leo X met zijn liederlijke levensstijl de scepter zwaaide. In september 1517 startte Luther zijn strijd tegen die misstanden en samen met Calvijn dacht hij in Erasmus een geestverwant te vinden. Maar het zelf leren nadenken en keuzes maken was een opvatting over de vrije wil die beide kampen niet toelieten. Voor Erasmus was het echter een voorwaarde voor de morele ontwikkeling van de mens.

Aan het eind van zijn leven raakte hij dan ook verstrikt in de religieuze strijd die hij zo graag had willen voorkomen. Maar hij had daar zelf de geestelijke munitie voor aangedragen.

Moraal vraagt om verinnerlijking en is een wapen tegen eigen belang

Er zijn redenen om Erasmus als de voorloper van de Verlichting te zien, maar hij heeft nooit een filosofie als Spinoza's *Ethica* geschreven. Men vindt in zijn werken ook geen morele leer. De essentie van zijn leer is niet gehoorzaamheid maar strijdbaarheid. Hoewel Erasmus wordt gezien als de grondlegger van het humanisme wordt dit door de interpretatie, dat humanisme een levensbeschouwing is van niet-gelovigen, juist weerlegd omdat hij zichzelf als een primaire christelijke denker zag, die de christelijke moraal wilde versterken.

Al in 1549 verscheen er een houten standbeeld van hem in Rotterdam, maar pas na de Eerste Wereldoorlog werd hij herontdekt door de in 1924 verschenen biografie van Johan Huizinga. En na de Tweede Wereldoorlog nam de aandacht voor hem verder toe, werd hij het toonbeeld

van vrijheid en tolerantie en drong hij zelfs door tot de Tweede Kamer, wat heftige reactie opriep. De ARP vond dat Erasmus het protestantisme vertegenwoordigde, terwijl de CHU er op wees dat hij juist altijd katholiek was gebleven. Dit leidde bij de Erasmus Universiteit in Rotterdam tot een breed debat over ‘Erasmiaanse waarden’, waarin niet de vraag wordt gesteld welke waarden de samenleving aan de mensen moet worden opgelegd, maar hoe de maatschappij de burgers in staat kan stellen om zichzelf moreel te ontwikkelen. Want een vrije samenleving staat en valt bij de vrijheid die we aan anderen gunnen.

Spinozabeeld tegenover zijn laatste huis aan de Paviljoensgracht in Den Haag

Spinoza: Betalen met gedachten

Baruch de Spinoza werd geboren op 24 november 1632 in Amsterdam en overleed op 21 februari 1677 in Den Haag.

Het moderne idee van vrijheid is vooral het gevolg van economisch marktdenken en staat ver van Spinoza's filosofie af. Bij hem was vrijheid geen gegeven, maar een doel, een investering van mensen in zichzelf en in de samenleving.

Aanslag op de vrijheid

In de 17e eeuw was ‘De Ware Vrijheid’ van Johan de Witt een republikeins ideaal dat gunstig was voor de Hollandse handelsedities en zijn regentendom en was verbonden met de vrijheid van denken en schrijven. De republiek was dan ook een toevluchtsoord van filosofen zoals René Descartes, door wiens filosofie Spinoza werd geïnspireerd. Maar de Hollandse tolerantie kende ook haar grenzen als de opvattingen van de filosofen de politieke belangen raakten. Een beroemd voorbeeld hiervan is de arrestatie van Hugo de Groot in 1619 en diens ontsnapping in een boekenkist uit de staatsgevangenis Loevestein. De Groot was een pleitbezorger van vrijhandel en recht en was het slachtoffer van de politieke strijd tussen de Oranjes en de regenten.

Voor Willem van Oranje was het calvinisme een welkome leer, terwijl Oldenbarnevelt en Johan de Witt een rekkelijk denken beoogden, waar plaats was voor meerdere opvattingen. Het leidde tot de executies van zowel Oldenbarnevelt als van de gebroeders De Witt.

De lynchpartij van de beide De Witten maakte diepe indruk op Spinoza.

Spinoza was een in Amsterdam geboren Sefardische jood. Zijn vader was vanuit Portugal naar Nederland gevlucht en had hier een handel in noten en zuidvruchten en stond in hoog aanzien

bij de gesloten joodse gemeenschap. De jonge Spinoza blonk uit op school, maar bracht zijn leraren tot wanhoop met zijn scherpe vragen over de wonderen in de bijbel, zoals de tien plagen van Mozes die volgens hem gewoon natuurverschijnselen waren. Hij werd dan ook in 1656 door de joodse gemeenschap wegens ketterijen in de ban gedaan.

Grenzen van tolerantie

Na zijn verbanning trok de jonge Spinoza in bij Franciscus van der Enden, die een Latijnse school had en waar hij naast het Latijn ook de filosofie van Descartes bestudeerde. In die tijd kwam met de technische ontwikkelingen van de microscoop door Anthonie van Leeuwenhoek en de telescoop van Christiaan Huygens ook het natuuronderzoek op gang. Descartes deed daar volop aan mee en fundeerde dit nieuwe denken in zijn rationele methode. Spinoza, die aanvankelijk samen met zijn broer Gabriël na hun vaders dood diens handel had overgenomen, leerde op de koopmansbeurs de collegianten, jonge vrijdenkers uit Rijnsburg, kennen. Hij sloot vriendschap met hen en al gauw beschouwden zij hem als een geniale leermeester. Na zijn ban verhuisde hij naar Rijnsburg, waar hij slecht van 1660 tot 1663 heeft gewoond. Daar werkte hij aan zijn filosofie en om de kost te verdienen sleep hij lenzen voor telescopen en microscopen, iets waar hij bijzonder goed in bleek te zijn gezien de lovende woorden van Christiaan Huygens. Het glasstof dat hierbij vrij kwam verwoestte echter zijn longen, waardoor hij op 44 jarige leeftijd overleed.

In Rijnsburg schreef hij voor een inwonende student een commentaar op Descartes, de *Principia Philosophiae* (de Beginselen van de Wijsbegeerte), het enige werk dat onder zijn eigen naam is verschenen. Want in tegenstelling tot Erasmus wilde Spinoza niet publiceren. Zijn andere werk, *Het Theologisch Politiek Tractaat*, verscheen anoniem en riep zoveel weerstand en controverse op dat hij tijdens zijn leven van publicatie van zijn andere werken afzag. Met name na de dood van zijn vriend Adriaan Koerbagh, die zijn werk *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid*, waarin hij op spottende wijze uiteenzette hoeveel religieuze overtuigingen het gevolg waren van menselijk misstanden, met dertig jaar rasphuis en de dood had moeten bekopen, trok hij zich terug en leefde hij voortaan behoedzaam. Het woord *Caute* (wees behoedzaam) stond ook in zijn zegelring gegraveerd.

Terwijl Erasmus dus de hele wereld rondreisde en zijn werken overal publiceerde, leefde Spinoza een teruggetrokken leven, woonde in Rijnsburg, Voorburg en Den Haag en verschenen zijn werken pas na zijn dood. Dat wil niet zeggen dat hij zijn filosofische gedachten met niemand meer deelde. Die cirkelde rond tussen zijn vrienden en kwamen ter sprake in zijn intensieve briefwisselingen met onder ander Henry Oldenburg, de secretaris van de Royal Society in Londen.

Ethica: de zonde van Spinoza

In Rijnsburg en later ook in Voorburg en Den Haag werkte Spinoza aan zijn hoofdwerk: *De Ethica*, een boek met een van de allermooiste en meest omstreden denksystemen dat pas na zijn dood door zijn vrienden werd uitgegeven. Twee eeuwen lang werd hij hierom als atheïst verketterd ondanks dat het begint en eindigt met God. De wiskundige taal waarin het is geschreven sloot aan bij de wetenschap uit die tijd.

Erasmus had God uit handen van de theologen gehaald en tot onderwerp van onderzoek voor iedereen gemaakt, Spinoza maakte God tot onderdeel van de natuur en dreigde daarmee alle religies overbodig te maken. Bij hem waren lichaam en geest ook verbonden tot een geheel en lijkt er geen sprake te zijn van vrije wil, omdat alles een kwestie van oorzaak en gevolg is. Hij neem daarvoor als voorbeeld een steen, die als die omhoog wordt gegooid, niets anders kan doen dan naar beneden vallen.

Maar als de mens dan blijkbaar niet in vrijheid kon kiezen, hoe zat dat dan met goed en kwaad? Wat was dan de grondslag van de moraal?

Dat was juist de reden waarom Erasmus zich tegen de dogmatici als Luther had verzet en het nadenken over goed en kwaad uit handen van de theologen en de bestuurders haalde.

Spinoza ging daarin een stap verder. Zijn ideeën over goed en kwaad waren vooral verbonden met het nut hiervan voor de mensen. De hoogste vorm van kennis was het liefdevol aanvaarden van dat wat noodzakelijk was. Deugd kwam voort uit eigen kennis en *het goede dat iedereen voor zichzelf nastreeft zal hij ook voor anderen begeren*.

Het spinozisme

Na zijn dood bleek Spinoza generaties na hem te inspireren en werden grote mannen zoals Goethe en Hegel door hem beïnvloed. Hij werd het symbool van de nieuwe manier van denken volgens de rede, waarin de vrije meningsuiting een belangrijke voorwaarde was. Daarnaast werd in Nederland ook een ander leer populair, namelijk die van natuuronderzoekers als Isaac Newton. Met deze *fysicotheologie* liep men niet de kans dat morele en religieuze overtuigingen op losse schroeven kwamen te staan, zoals dat bij de leer van Spinoza was gebeurd. Er ontstond een Newtoniaanse wijsbegeerte met als uitgangspunt *dat we iets voor 'waar' moesten houden, als de ontkenning daarvan de samenleving in gevaar bracht*. Het maakte onderzoek mogelijk terwijl het tegelijkertijd elke roep om sociale verandering de kop indrukte.

Het zou nog tot eind van de negentiende eeuw duren voor men de filosofie van Spinoza weer durfde te omarmen. Pas in 1895 werd de *Ethica* door Herman Gorter voor het eerst in het Nederlands vertaald en werd het woord spinozisme een geuzennaam.

Op 14 september 1880 werd aan de Paviljoensgracht in Den Haag het standbeeld van Spinoza onthuld door minister van Binnenlandse Zaken, Willen Six. Het leidde tot een golf van protest in de Tweede Kamer. Twee eeuwen na zijn dood was Spinoza dus nog altijd de inzet van een politieke strijd. Ook staatsman Thorbecke, die tijdens zijn studiejaren in Duitsland via Goethe en Hegel het denken van Spinoza leerde kennen, vertelde dat hij, hoe graag hij ook over Spinoza zou willen schrijven, dat niet durfde omdat het zijn politiek loopbaan zou schaden. Maar het onthullen van het standbeeld had echter toch het tij gekeerd en Spinoza's filosofie werd als voorbeeld gesteld aan het gehele volk.

Een van de voorvechters hierin was Jacob Molenscholt (1822 – 1893) die, geïnspireerd door Spinoza, de intellectuele en morele ontwikkeling verbond met materiële voorwaarden, waardoor diens filosofie ook populair werd onder de Nederlandse arbeidersbeweging.

Vrijheid betaald met gedachten

Ook Multatuli, de schrijver van Max Havelaar, werd geïnspireerd door Spinoza en verkende naast de materiële ook de geestelijke kant van onze filosoof. Hij vatte het samen met de woorden: *Een paard verdient zijn haver met schoft en poten, een koe haar gras met de melk die ze geeft en de mens moet betalen met gedachten*.

Voor Multatuli was dan ook niet zozeer de *Ethica* maar de persoon Spinoza het toonbeeld van deugdzaamheid en onafhankelijkheid. Ondanks de grote tegenstelling tussen Spinoza en Multatuli, - de een de systematicus en de ander een aforismeschrijver -, zetten zij beiden hun lezers aan het denken en werd de abstracte filosofie van Spinoza een praktische levensleer voor het gehele volk.

Tenslotte: dat wat ons bindt

Wat kunnen we opsteken van deze twee grootste en meest invloedrijke filosofen?

Voor beiden was de ethiek verbonden met de politiek en de mogelijkheid om alle gedachten en opvattingen vrijelijk en publiekelijk met elkaar te bespreken.

Erasmus ontwikkelde een filosofie, waarin hij mensen liet nadenken over hun eigen perspectieven en hun gedeelde waarden, waardoor het een sociale leer werd. Maar ruimte opeisen voor jouw perspectief kan pas als je interesse toont in de opvattingen van de ander. Spinoza plaatste zijn ethiek eveneens in publiek verband en werd de pleitbezorger van de democratie, die volgens hem bevorderlijk zou zijn voor de morele ontwikkeling van mondige burgers.

Beiden vonden de verbondenheid tussen ethiek en politiek in de *Ethica Nicomachea* van Aristoteles. Ook bij Aristoteles was morele ontwikkeling alleen mogelijk in een politieke gemeenschap, waarin niet het eigenbelang maar het algemeen belang werd gediend.

Maar eigenbelang staat in ons huidige leven steeds meer voorop.

Hoe kunnen we als eigenzinnige en zelfzuchtige individuen met elkaar tot gedeelde waarden komen?

Erasmus leert ons om zelf onze waarden te bepalen en hoe dat kan leiden tot een beter besef van de sociale verplichtingen jegens elkaar en wat ons hierin verbindt.

Spinoza's opvatting over vrijheid geeft hier ook een antwoord op. Vrijheid moet in zijn ogen een doel zijn, een investering van mensen in zichzelf en in de samenleving. Waarden zijn verbonden met kennis van de mens en de wereld. Een goed leven is slechts mogelijk als we leren in harmonie te leven met anderen en met de maatschappij.

Mensen zullen uiteindelijk uit eigen belang kiezen voor gedeelde waarden om te kunnen volharden in zijn eigen bestaan. Spinoza noemt dat de *conatus*. En sociale zekerheid is van invloed op het denken en maakt het denken mogelijk.

Een steen die op je hoofd valt doet pijn, daar kun je niet omheen. Maar of woorden en waarden je pijn doen, dat bepaal je zelf. Die emotie heb je in eigen hand. Er zit een ruimte tussen dat wat je ondraaglijk vindt (je diepe gekwetstheid) en dat wat je onverschillig laat (het doet mij niets) en die tussenruimte is tolerantie.

Het is aan de mens om hier zelf een weg in te vinden, want verschillen van mening is juist dat wat ons uiteindelijk bindt.

© Gonny Pasma – Sakkers
29 februari 2024

www.spinozakringsoest.nl

Foto Wikipedia

Ronald van Raak is een Nederlands historicus en voormalig politicus. Hij is hoogleraar Erasmiaanse waarden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is als raadslid verbonden aan de Raad voor Openbaar Bestuur.